

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

І.С.Польський

СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРУ УКРАЇНО-РОСІЙСЬКОГО ПОКОРДОННЯ

Своєрідність сполучення інгредієнтів, із активної взаємодії яких складається й формується мовно-фольклорна ситуація у прикордонних місцевостях України, вже не перше століття привертає увагу дослідників, як науковців, так і аматорів. Структура фольклорного клімату в україно-російських, україно-польських, україно-білоруських, україно-молдавських регіонах неодноразово ставала об'єктом інтересів дослідників та збирачів, серед яких ми маємо імена А.Потебні, П.Чубинського, П.Шейна, І.Снегірьова, Й.Роздольського, Ф.Колесси, П.Мошинського, Г.Ширми, Г.Цитовича, К.Квітки, М.Гнатюка, В.Шухевича, Т.Сигетинського, І.Земцовського, С.Грици, В.Єлатова, В.Можейко, О.Правдюка тощо. Пінщина й Полісся, Придністров'я й Волинь, береги Прип'яті й Сіверського Дінця - це надзвичайно заманливі для фольклористів куточки української землі, де багатовікові впливи, міцними джерелами яких були сусідні етнокультурні формування, утворили свій неповторний колорит, яким відзначається не тільки народна пісенність, але й мова, звичаї, ритуали, побудова житла, родинні відносини тощо.

Найцікавішими, найнасиченішими фольклорно-етнографічними комплексами протягом багатокілометрового україно-російського кордону фольклористи вважають 2 регіональні комплекси, які у численних публікаціях фігурують під назвою «фольклорних феноменів». Це - Брянщина та Белгородщина. Їх розділяє не тільки суто географічна віддаленість; за характером взаємодії чинників, які формують фольклорну (переважно пісенну) традицію, а також за характером насиченості ареалів побутування конкретних жанрових напрямів вони майже протилежні.

Фольклорна атмосфера Брянщини (як і мова) - це дуже своєрідний сплав елементів трьох братерських східнослов'янських культур. За питомою вагою в утворенні загального фольклорного клімату український, білоруський та російський елементи на Брянщині майже рівновеликі; російський елемент скоріше відіграє своєрідну поєднуючу, провідну роль у цьому триєдиному конгломераті: не забудьмо, що Брянщина - це перш за все Росія.

Зовсім іншу картину ми маємо на Белгородщині. Не встигає харківський автобус перетнути кордон з Росією (той, що зовсім недавно був суто символічним), як із фольклорно-мовного регіону, де панує українська автохтонна традиція (зважаючи на суттєву різницю між «харківським діалектом» і російськомовними нормативами), ми відразу ж потрапляємо й опиняємось у царстві, де панує великоросійська традиція - художня, пісенна,

усно-словесна, танцювальна, побутова, народно-обрядова, навіть костюмна. Створюється враження, що такий могутній випромінювач української мови та й усього українського, як Харківщина, знаходиться не на відстані 60-80 кілометрів, а десь дуже далеко. Белгородці впевнені, що вони мешкають у Центральній Росії, хоча географічно цей центр розташований у зоні україно-російського покордоння. Власне, це й є той самий «феномен Белгородщини», як (за терміном М. Еліаша) його звуть російські фольклористи.

За загальноприйнятою версією, першопричиною цього феномена, цих різючих відмін фольклору Белгородщини від його аналогів в українському (зокрема у Харківському) регіоні є те, що в етнічному спектрі цієї області Росії відчутні безумовні квоти віддаленої спадщини «степняків», що колись були витіснені на північ, а під час другого заселення «дикого поля» (яке заходило і на Белгородщину) туди повернулися з півночі нащадки «сєврюків» (тобто - сіверян та в'ятичів), що колись врятувалися від татарського геноциду. Доказом вважаються деякі діалектні особливості (акання та якання, що доведено дослідженнями Д. Зеленіна, Р. Аванесова), які остаточно склалися у російській мові десь не пізніше XIII ст., тобто до того, як територія нинішньої Слобожанщини стала безлюдною пустелею. У белгородському говорі, як і у деяких локальних південноросійських говорах, можна знайти сліди загальних рис з тими чи іншими елементами української та білоруської мов. У дослідженнях Л. Бузника²¹, Р. Аванесова²², В. Орлової²³ та інших доводиться, що до цих діалектних особливостей входять інгредієнти, які склалися десь ще у XII ст., що є доводом спільності походження трьох східнослов'янських націй та їх мов, доказом існування спільності їх з мовою (можливо, й побутом) тих, хто жив та території «Дикого поля» у добу, коли татари ще не зруйнували цивілізацію.

Чому ж ці «сєврюкі» натуралізувалися на Белгородщині, а не повернулися на південь? На це запитання сьогодні важко дати повну відповідь, тим більше, що в етнічному масиві сел, що межують з Белгородщиною з півдня, зустрічаються, хоча й нечасто, нащадки цих мігрантів. Передусім тому, що:

1. селитися на північ від Белгородщини, від лінії фортець було дуже небезпечно, бо «візити» татар тривали аж до 70-х років XVIII ст.;

2. друге заселення теперішньої Харківщини проходило вельми нерівномірно, строкато (десь з другої чверті XVII ст.); серед перших

²¹ Бузник Л. Ф. *Говор русских сел Дергачевского района Харьковской области*. Харьков, 1969.

²² Аванесов Р. И. *Проблемы образования языка русской (великорусской) народности*. // *Вопросы языкознания*, 1955. Вып. 5.

²³ Орлова В. Г. *Классификация южно-великорусских говоров в свете современных диалектных данных*. // *Вопросы языкознания*, 1955. Вып. 6.

переселенців була значна кількість колишніх мешканців Поділля, росіян (серед яких було чимало «беглых людишек»), навіть болгар та калмиків, а в наступному столітті додалися великороси з Рязаничини, які служили у фортецях нової Харківської лінії.

В селах Ракитянського району Белгородської області ще й сьогодні побутує так званий «говенський танок», який виконує молодь наприкінці Великого Посту, рано навесні (коли «говіють»). Не викликає сумніву, що тут ми маємо один із різновидів «кривого танку» - одного з найстаріших «карагодів», що дійшов до нас з сивої давнини. Він зберігся в Україні і в Білорусі саме в найвіддаленіших кутках, зокрема у Поліссі. Кругові «карагоди» крутять на пагорбках, що тільки-но звільнилися від снігу, а напрям цього «кручення» обов'язково повинен бути протилежним рухові сонця (нагадаємо, що саме у ці дні Болгарії на усіх сільських колодязях крутять воріт не зліва направо, а справа наліво, теж протилежно рухові сонця). Це є не що інше, як відбиток культу Сонця - виклик Сонця, виклик весни. У Білорусі було прийнято розпочинати такі карагоди у четвер («крывля чатвергі»); можливо, що колись так було і в Україні - згадаємо поговорку («Що ти скривився, як середа на п'ятницю?») (тобто через четвер! - І. П.).

Ще у тридцятих роках нашого сторіччя один із провідних радянських фольклористів, ленинградський учений В. Я. Пропп на підставі багаторічного вивчення російської пісенно-обрядової традиції дійшов до висновку відносно повної втрати в російському фольклорі навіть слідів «хлібних» або «житніх» пісень.²⁴

В Україні і в Білорусі таких пісень чимало. Наприклад, у жанрі так званих «волочєбних» пісень (весняно-сезонні новорічні обряди) є найстаріші відгалуження - «житні» пісні, де ми зустрічаємось з відгоміним первісного анімізму і пізнішими антропоморфічними нашаруваннями:

Гаворыла жыта ядроная:

«Пасунься ты, тут сядуць тры»²⁵

Вислів «Пасунься ты, тут сядуць тры» - це побажання господареві, якому співають що поздоровчу пісню, у наступному році зібрати врожай «сам-третій».

Жанрове відгалуження «житніх» пісень було ще на початку нашого сторіччя ретельно досліджене нашим земляком, видатним фольклористом М. Ф. Сумцовим. У 1907 р. вийшла невелика за обсягом, але дуже важлива за змістом книга «Хлібні пісні»²⁶ - перше і, на жаль, останнє дійсно наукове

²⁴ Пропп В. Я. Русские аграрные праздники. Л., 1963.

²⁵ Никольскі Н. Митачєся і абрадачєся вєлєчєбнєх пєсєнє. Мінск, 1938.

²⁶ Сумцов Н. Ф. Хлєбнє пєснє. Харьков, 1907.

дослідження, присвячене слобожанській обрядово-пісенній традиції хліба, коріння якої щільно пов'язане з праязичницькими формами аграрної магії.

Сварилася пшениченька

Із тим куколеньком:

- Куколю, куколеньку,

Не родися на поленьку,

Бо з мене вінок плетуть,

А тебе надвір метуть.

А ось пісня, що пов'язана з обрядом останнього снопа, завиванням борода «житнього діда» (за стародавніми віруваннями, господаря цього поля)²⁷:

Котився віночок по полю,

Просився женчиків додому:

Візьміть мене, женчики, з собою

Та занесіть мене до господаря в стодолу,

Бо я вже в чистім полі набувся,

Буйного вітречку начувся,

Од ясного сонечка нагрівся,

Дрібного дощичку напився,

Нехай же я в стодолі одпочину,

Поки вивезуть мене знов на ниву.

Аналогічні приклади анімізації хліба й усього, що з ним пов'язане, постійно присутні у коровайних піснях, обов'язковій складовій частини українського народного весілля:

У печі коровай грає,

Заслонки одбиває,

А шишечки регочуть,

У ночовочки хохочуть...

...Піч наша регоче,

Короваю хоче,

А шишки розпливаються,

З короваем зливаються,

А челюсті посміхаються,

Короваю сподіваються...

...Питалася шишечка перепечі:

«Чи далека доріженька до печі?

Дайте мені силюньку собиратися,

Щоб до печі доріженьки допитатися.»²⁸

²⁷ Закувала зозуленька. Антологія української пісні. К., 1989.

²⁸ Весільні пісні. Київ, «Веселка», 1988, с. 101-102.

У продовж десятиріч ніхто не заперечував аксіоми В. Я. Проппа відносно повного зникнення з російського фольклору «житніх» чи «хлібних» пісень, оскільки нікому не вдавалося потрапити на щось подібне. Тому на симпозіумі в Інституті мистецтвознавства Росії (Ленінград, січень 1983 р.) стало сенсацією моє повідомлення про те, що у 1981 р. белгородський фольклорист І. І. Веретенников записав у Олексіївському районі типову «житню» пісню з характерним для цього жанру антропоморфічним ракурсом:

Да в огороде мята да вся примята,
Да ой, лели, лели, да вся примята.
В пучки повязата, за тын побросата,
Да ой, лелилели, лели, за тын побросата
(и т.д. через строчку).

Дорожку устлата, ногой затоптата.

Высокае жито с людьми говорило:

- «Ой вы, люди, люди, дивные народы,

Скорей меня жните, скорей молотите,

Не могу стоять под большим колосьем,

Под зерном тяжелым, под зерном ядреным».

Цінність знахідки зростає, якщо ми проаналізуємо наспів пісні: вона, по суті, не співається, а напіввигукується на двох суміжних звуках; при цьому другий голос вступає не спочатку, а веде свою лінію майже не зважаючи на те, що робить перший голос. Це властиве раритетний, дуже давній форми так званої «гетерофонії» (комплекс голосів, що створюються стихійно, незалежно один від одного). Белгородське двоголосся і триголосся зберегли наочні генетичні зв'язки з гетерофонією, яка і стала причиною виникнення поліфонічних комплексів, що носять відгомін далекої архаїки. Кожна з «ліній» такого двоголосся чи триголосся — це самостійна приспівка, функціонально близька до наших українських пісень «до скоку», але тільки функціонально, бо в Україні приспівки зовсім не такі. Кожна така поспівка може існувати самостійно, без інших. Дві-три такі приспівки, якщо звучатимуть водночас, утворюють переважно дуже неординарну за своїм звучанням, не завжди утворюють акордову ситуацію, бажану для вуха сучасного слухача, мимоволі звиклого до загальноіснуючих гомофонно-гармонічних вертикалей. Безумовно, це значно ближче до російської підголоскової поліфонії, ніж до українського гуртового співу.

Російський фольклорист В. Щуров, відзначаючи цю характерну орловсько-курсько-белгородську тенденцію, писав: «В многоголосном распеве здесь зачастую обнаруживается одновременное сочетание близких вариантов одной мелодии, причем голоса непринужденно меняются местами,

перекрещиваються; однак, уже в рамках этой простейшей формы многоголосия намечается путь к индивидуализации голосов.»²⁹

Якщо такі автономні лінії-поспівки природно вписуються в жанрові амплуа карагодів чи частівок, то зовсім несподіваним було застосування аналогічної взаємодії у протилежному за багатьма параметрами жанрі, у жанрі російської «протяжної» пісні, такої, як «Ах, да ты, долинушка», яка має в Росії численні локальні аналоги. Але тут, завдяки гетерофонічному характеру розвитку голосів (тематичних ембріонів), набуває знайома пісня зовсім іншого, неповторного звучання (так само, як записана в протилежному кінці області протяжна пісня «Из-под камушка»).

До белгородської моделі жанру «протяжних» пісень належить пісня про Леніна, яку записав І. І. Веретенников у селі Ново-Уколовка Олексіївського району.

Фольклористи завжди дуже обережно сприймають факт належності до категорії народної творчості підробок та фальсифікацій вульгарно-соціологічного характеру, де нібито вустами народу уславляються ті чи інші керівні особи, висловлюється казенна «радість» чи «любов» до існуючої влади – що обережність у підході до такого роду «творчості» можна й треба зрозуміти.

Ще й сьогодні чимало літніх людей можуть багато сумного розповісти про ті часи, коли поруч із дійсно народними піснями пропагувалися так звані «новини» та «народні» пісні про любимого вождя всіх народів світу та його соратників (здебільшого кавалеристів: Ворошилова, Будьонного, Щаденка тощо). Якщо фольклорист, повертаючись з експедиції, не привозив пісень про Сталіна або, принаймні, про партію, експедиція ця могла стати останньою в його житті. З'являлися підроблені наспіх «під народ» нові пісні або нові куплети до старих пісень, «записані» від народних виконавців (записували тільки олівцем, магнітофонів тоді у нас ще не було). А партійна пропаганда вже підхоплювала ці «новини». Їх друкували, співали доти, поки люди звикали до них і починали й собі підспівувати.

Коли в 1950-1951 рр. Закарпаття палало у полум'ї неоголошеної війни, українське радіо з Києва передавало виступи Закарпатського народного хору:

«У колгоспі сила,
У колгоспі слава,
У колгоспі щастя, ой-я-ой.
Рідний батько Сталін, ой-я-ой.»

Але в російській пісні про Леніна, яка була записана у червні 1979 р. на Белгородщині, є чимало доказів, які повинні викликати довіру, переконуючи нас, що це – не фальсифікація. У наспіві, що має міцні

²⁹ Щуров В. Н. Особенности многоголосной фактуры песен Южной России. // Из истории русской и советской музыки. М., 1971, с. 303

«У колгоспі сила,
У колгоспі слава,
У колгоспі щастя, ой-я-ой.

Рідний батько Сталін, ой-я-ой.»

Але в російській пісні про Леніна, яка була записана у червні 1979 р. на Белгородщині, є чимало доказів, які повинні викликати довіру, переконуючи нас, що це — не фальсифікація. У наспіві, що має мішні

* Щуров В. Н. Особенности многоголосной фактуры песен Южной Сибири. // Из истории русской и советской музыки. М., 1971, с. 303.

Безумов
з репертуаром
пісні «Ну-ка д
рефрені — зву
нашому слобо
«огласовки» —
(а може й кіль
тексту чи на го
месьто, у нас
«вводить» не пе

30 Лопатини Н.
1889.

генетичні зв'язки з белгородськими відгалуженнями російської «протяжної» пісні, поруч з цими традиційними ознаками відчуваються флюїди саме тієї епохи, про яку йдеться у тексті пісні. Цей незаперечний факт практично анулює версію про можливість прилаштування нового, чергового «спасибного» тексту до вільно побутуючого наспіву. Але ж у інтонаціях заспіву та рефрену відчутна наближеність до відомих у свій час наспівів пісень громадянської війни, таких як «Эх, из-за Дона», «Гулял по Уралу Чапаев-герой», «По долинам и по взгорьям» та ін. Крім того, наспів має характерну для белгородських «протяжних» та карагодних пісень «перелівчату» (термін А. Кастальського) подвійну терцію (тобто і малу - мінорну, і велику – мажорну, у народному виконанні найчастіше і не те, і не друге, а так звану «нейтральну»).

Заспів (одна): А вот далеко

Слава прошла,

Підхоплюють всі: Все про Ленина вождя.

Э-о-хы про Ле...

Ой, да леоли,

Все про Ленина вождя.

Тут ми маємо варіанти загальнопоширених у російських «приплясках» приспівок-вигуків типу «люлі-люлі» (повністю відсутніх в Україні), що набувають у кожному регіоні своїх музично-діалектних форм. На Курщині це – «лелі-полелі», а на Белгородщині – свої: «охы-лели», «оли-ой лели», або «ай, леоли, ой, леоли», «ой ляли да ой леоли», «ахы лели, алилай лели» тощо.

Але все ж на Белгородщині можна зустрітися зі спільнотами, що мають пряме чи побіжне українське походження. Адже більше ста років тому збирачі народних пісень відзначали: «Эти губернии (Курщина, Орловщина, Белгородщина – *І. П.*) – интересный, совершенно не исследованный район, где благодаря старинным украинским, т.е. окраинным сторожевым поселениям, сохранилось до сих пор много превосходных песен».³⁰

Безумовно, у покордонних народних наспівах живуть спільні елементи з репертуаром українських сусідів. Ось, наприклад, наспів дівочої карагодної пісні «Ну-ка да я устану, девушыка, раненько». Тут двічі – у заспіві та у рефрені – звучить те саме «октавуюче» кадансування, яке притаманне нашому слобожанському двоголосю. І поруч з ним – типові російські «огласовки» – озвучені приголосні, тобто спів, у якому окремий звук мелодії (а може й кілька протяжливих звуків) припадає не тільки на кожний склад тексту чи на голосну, але й на приголосну: «охы, изы, поды, нашы, пошалы, месьто, у насы» тощо. І тут ще одна спільність з Україною: заспівує й «водить» не перший, високий голос, а грудний або мікстовий – нижчий чи

³⁰ Лопатини Н., Прокунин В. Сборник русских народных лирических песен. М., 1889.

середній голос, а верхній має свою автономну функцію – «верхняка» або «горяка». Що ж стосується частки «жи», то тут теж сліди ведуть в Україну. Справа в тому, що недалеко від Львова, у Яворові, ще наприкінці того сторіччя, аматор-фольклорист Іван Кокурудз записав пісні новорічно-поздоровчого змісту, які співали хлопці для дівчат під час гулянок на Великдень, а дівчата їх нагороджували крашанками або писанками. Такі «весняні колядки» (свідомство весняного новоріччя) звалися там «риндзівки», маючи характерний приспів «Жи Христос, жи воскрес, жи воістину воскрес». За авторитетними свідомствами таких знавців прикарпатського фольклору, як М. Гнатюк, І. Свенцицький та К. Квітке, а також білоруських авторитетів Г. Ширми, Г. Цитовича, В. Єлатова, частка «жи» широко побутує у західноукраїнських та західнобілоруських великодніх піснях (і болгарських «велигденських»), а також у волочебних піснях, що вважаються надбанням загальнослов'янської весняної обрядовості, яка склалася ще у докиївський період. Чи не «севрюки» залишили після себе такий спомин? А може запорізькі козаки, які не раз знаходили притулок у «воєводи белгородського», у гостинних російських єдиновірців?

І, нарешті, про веселі, сповнені трошки солонуватого народного селянського гумору белгородські «потешки». Достатньо придивитися до них, як стануть помітними спільні риси з нашими піснями-приспівками «до скоку», кубанськими «припевками», білоруськими «дакушними прыпеукамі»...

Отже, покордоння на північ від Харківщини – це надзвичайно своєрідний фольклорно-етнографічний комплекс, який сотнями й сотнями гілок пов'язаний з культурою братерських слов'янських народів, коріння якої йдуть до нас з давньої давнини, з часів, що передували ще Київській та Новгородській цивілізаціям.